

Εισαγωγή

Η δημιουργία ενός τακτικού ελληνικού στρατού εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια –που αρχίζει από την Επανάσταση του 1821– να αποκτήσει το σχηματιζόμενο εθνικό κράτος θεσμούς εκσυγχρονισμένους.

Μολονότι η διαμάχη ανάμεσα στους φορείς μιας αστικής δυτικής πολιτικής ιδεολογίας, από τη μια, και στους φρουρούς της πολιτικής παράδοσης και των τοπικών συμφερόντων, από την άλλη, φαινομενικά αποβαίνει υπέρ των πρώτων, στην ουσία το αποτέλεσμα της έκβασης διαβρώνεται συστηματικά από τους δεύτερους. Οι δυτικοί θεσμοί που μεταφυτεύονται από τον οικονομικά και πολιτικά ανεπτυγμένο ελληνισμό της διασποράς και των αλύτρωτων περιοχών βρίσκουν αφιλόξενο έδαφος στον αγροτικό ελλαδικό χώρο και υφίστανται την παραμόρφωση της προσαρμογής.

Οι βασικοί στόχοι των φορέων μιας δυτικής πολιτικής και οργανωτικής φιλοσοφίας ήταν περίπου οι εξής: 1) Ένα συνταγματικό κράτος που θα προστατεύει τα δικαιώματα του πολίτη. 2) Ένα συγκεντρωτικό γραφειοκρατικό σύστημα διοίκησης¹. 3) Ένας τακτικός

1. Το κοινό ιδανικό των οπαδών της δυτικής φωτισμένης δεσποτείας και του φιλελευθερισμού ήταν μια κεντρική συγκεντρωτική εξουσία που θα καταργούσε τη διαλυτική επίδραση της τοπικής αυτονομίας. Το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης που είχε επιβληθεί με ιδιαίτερο ζήλο μετά το τέλος του Αγώνα οδήγησε σε μαρasmus την κοινοτική ζωή, που παρά τα μειονεκτήματά της είχε καθιερώσει μια παράδοση προστασίας των τοπικών συμφερόντων. Η κατάργηση της κοινοτικής ζωής (στο βαθμό που είχε αναπτυχθεί) δημιούρ-

στρατός, οργανωμένος και αυτός σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Από τους τρεις στόχους μόνο ο πρώτος δεν ερχόταν, ίσως, σε άμεση αντίθεση με τις φιλοδοξίες της ιθύνουσας τάξης. Ο δεύτερος στόχος ασφαλώς έθιγε τα συμφέροντα των τοπικών παραγόντων και κλονίζε το σύστημα της μεσολάβησης και των ρουσφετιών που τους στήριζαν². Η πραγματοποίηση του τρίτου στόχου θα είχε αποτέλεσμα να υπαχθούν οι οπλαρχηγοί και οι ένοπλες ομάδες τους στην απρόσωπη ιεραρχία ενός εθνικού στρατού. Για τους πολεμάρχους που βάσιζαν την επιρροή τους στην προσωπική επαφή με τους υφισταμένους τους και όχι στη θέση τους μέσα σε κάποια επίσημη ιεραρχία, η ιδέα ενός τακτικού στρατού ήταν εχθρική³.

Υποστηρίχθηκε ότι η Ελλάδα του Αγώνα απέκτησε θεσμούς δυτικής αστικής προέλευσης ασύμβατους με τη δομή της ελλαδικής κοινωνίας, που διαμορφώθηκε μέσα στα πλαίσια του οθωμανικού μείγματος ανατολικής δεσποτείας και φεουδαρχίας⁴. Τι ήταν ωστόσο αυτό που έκανε την ντόπια ηγεσία να αποδεχθεί με ελάχιστη αντίδραση μια δυτική διάρθρωση της πολιτείας; Ο αγώνας για τον ουσιαστικό έλεγχο της εξουσίας τελικά θα υπερκεράσει την τυπική

γησε προβλήματα προσαρμογής όχι μόνο στους τοπικούς άρχοντες αλλά και στους πελάτες τους.

2. J. A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece*, Princeton 1968, σ. 41. Βλ. επίσης Ν. Diamandouros, *Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State, 1821-1828*, διδακτορική διατριβή πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Columbia, Νέα Υόρκη 1972. Introduction. Β. Φύλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, Α', Αθήνα 1974, σ. 16: «Οι τελευταίοι αυτοί (κοτσαμπάσηδες) είναι εκείνοι που προκαλούν την χρεωκοπία των προσπαθειών για τη δημιουργία μιας σύγχρονης συγκεντρωτικής εξουσίας».

3. Χρ. Βυζαντίου, *Η ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος (1821-1833)*, Αθήνα 1901.

4. Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1976, σ. 18: «(...) μια χώρα αγροτική σε χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης να παρουσιάζει πολιτικές δομές ανάλογες με κείνες που έχουν διαμορφωθεί στις σύγχρονες και προηγμένες χώρες της Δύσης».

μορφή του πολιτεύματος και θα διατηρήσει ζωντανό το παραδοσιακό σύστημα των προσωπικών δεσμών πελατείας-προστασίας⁵. Οι σχέσεις αυτές, που συνδέουν άτομα διαφορετικής κοινωνικής στάθμης με δεσμούς εξάρτησης, αποτελούν εγγύηση και για τη διαίωνιση της καθεστηκίας τάξης.

Η οικονομία, μετά την απελευθέρωση, δίνει το μέτρο της γενικής στασιμότητας και υπανάπτυξης. Η πλειονότητα των κατοίκων της χώρας καλλιεργούσε μικρούς ιδιόκτητους ή νοικιασμένους αγρούς με βασική φιλοδοξία την αυτάρκεια. Το ελληνικό κράτος, που κατείχε το 1833 περίπου το 70% της καλλιεργήσιμης γης, κατάφερε, τουλάχιστον ως τη διανομή του 1871, να βελτιώσει ελάχιστα την κατάσταση των αγροτών⁶.

Παρά τις αξιόλογες κατακτήσεις στον συνταγματικό τομέα – ιδιαίτερα με το Σύνταγμα του 1864– η πολιτική ζωή παραμένει το «υβρίδιο» της παράδοξης συμβίωσης δύο αντιφατικών κόσμων: των δυτικοφερεμένων θεσμών και συστημάτων με τα ντόπια πολιτικά ήθη και τις παραδοσιακές δομές της εξουσίας. Οι τελευταίες δρουν ανταγωνιστικά προς την παγίωση και επιβολή των δυτικών θεσμών, μολονότι αυτοί έχουν εξασφαλίσει την επίσημη αναγνώριση και τη νομική κατοχύρωση, έτσι ώστε η Ελλάδα να εντάσσεται, φαινομενικά τουλάχιστον, στην κοινότητα των δυτικών χωρών⁷. Η άνωθεν επιβολή του εκσυγχρονισμού με νομοθετικά μέτρα δεν ερχόταν σε αντίθεση με την επιθυμία των μεγάλων δυνάμεων, στο βαθμό που οι «δυτικοτρόπες» αυτές χώρες θα ενίσχυαν την επιρροή των δασκάλων-προστατών τους. Χαρακτηριστική είναι η μεθόδευση και η

5. Βλ. Παράρτημα Ι, «Για τις σχέσεις πελατείας-προστασίας».

6. Χρ. Ευελπίδη, *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδος*, Αθήνα 1939, σ. 56-72. Βλ. επίσης Μ. Νικολινάκου, *Μελέτες στον ελληνικό καπιταλισμό*, Αθήνα 1976, σ. 96-112, για μια χρήσιμη βιβλιογραφία σε θέματα ελληνικής οικονομίας του 19ου αιώνα. Το πολυτιμότερο ίσως βοήθημα με στατιστικές πληροφορίες για την περίοδο 1833-1866 είναι το έργο του Δ. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.

7. Ο Petropoulos, *έ.α.*, χρησιμοποιεί τον όρο «social fluidity», σ.12.

επιβολή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1839 ως το 1877⁸.

Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, η διάκριση των εξουσιών, τα πολιτικά κόμματα αρχών, η προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη παραμένουν ιδανικά ενός φιλελευθερισμού που δεν ολοκληρώθηκε. Οι πολίτες δεν αντιμετωπίζουν το κράτος ως ισότιμα άτομα αλλά με την ιδιότητα του πελάτη ή του προστάτη, ιδιότητες που απορρέουν από τα συμφέροντα των συμβαλλομένων και αποκλείουν κάθε έννοια ισότητας και ατομικότητας, παρακάμπτοντας τους επίσημους θεσμούς της πολιτείας⁹.

Το πολιτικό παιχνίδι αποβλέπει στην κατάκτηση μιας αρχής που δεν αρκείται μόνο στη ρύθμιση των διαφορών μεταξύ πολιτών (το ιδανικό των φιλελευθέρων της Αγγλίας) αλλά στην αποκλειστική νομή των κερδών της εξουσίας. Η ανεξέλεγκτη κρατική εξουσία γίνεται το μήλο της έριδος αντιμαχόμενων φατριών που φέρουν κατά τον 19ο αιώνα τα διακριτικά της εξάρτησής τους, τόσο από τις ξένες δυνάμεις όσο και από διάφορες ισχυρές προσωπικότητες της πολιτικής¹⁰. Ο πολιτικός ρεαλισμός επιβάλλει να γνωρίζουν οι ψηφοφόροι ότι διαλέγουν ανάμεσα σε δυνάμεις ή πρόσωπα και όχι σε αρχές ή προγράμματα¹¹.

Ολόκληρο σχεδόν τον 19ο αιώνα το κράτος παραμένει ο ασυναγώνιστος εργοδότης μέσα σε μια οικονομία της οποίας ο ιδιωτικός τομέας αναπτύσσεται με βραδύ ρυθμό. Η δυνατότητα του κόμματος που ελέγχει την κρατική εξουσία να διορίζει, να απολύει ή ακόμη και να δημιουργεί νέες δημόσιες θέσεις για την πολιτική πελατεία του προ-

8. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο 1968, σ. 107-128.

9. Βλ. T. Veremis, *The Greek Army in Politics 1922-1935*, διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, 1974, σ. 11-17.

10. Petropoulos, *έ.α.*, σ. 96-100.

11. A. Pollis, *Political Implications of the Modern Greek Concept*, σ. 32: «Στη δύση η δικαιοσύνη, η ισότητα, κ.λπ., αποτελούν αξίες ανεξάρτητες από τις προσωπικές σχέσεις. Στην Ελλάδα η αποτίμηση των αξιών αυτών γίνεται πάντα σε σχέση με συγκεκριμένα πρόσωπα».

καλεί τέτοια εξάρτηση των δημοσίων υπαλλήλων από τις πολιτικές φατρίες, ώστε η επαγγελματική αυτή τάξη να μην μπορεί να αποκτήσει σωματειακή οργάνωση. Έτσι το κράτος γίνεται μόνιμα το όργανο των κομμάτων που εναλλάσσονται στην εξουσία, ενώ η πολιτική πελατεία τους αναλαμβάνει με διαλείψεις την επάνδρωση της κρατικής μηχανής. Είναι λοιπόν φυσικό να ταυτίζεται η έννοια του κράτους με τις συγκεκριμένες προσωπικότητες που κατέχουν την αρχή¹².

Μολονότι οι φατρίες που κυβερνούν βρίσκονται σε αξιοζήλευτη θέση ισχύος, η κατάχρηση της εξουσίας και η περιορισμένη δυνατό-

12. Γ. Δερτυλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977, σ. 146-151. Από το 1874 ο Θ. Ν. Φλογαΐτης προτείνει τη μονιμοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων ως φάρμακο για τις περισσότερες αδυναμίες του συστήματος, η μονιμότητα όμως δεν κατοχυρώνεται πριν από το 1911. «(...) να παραγάγουμε διά νόμου τον διορισμόν των υπαλλήλων εις προσόντα και περιβάλλωμεν τούτους διά μονιμότητος. Διά του νόμου τούτου θέλει επέλθει το διαζύγιον μεταξύ των συμφερόντων και της κοινοβουλευτικής πάλης, (ων περ ο ήδη υπάρχων αθέμιτος δεσμός προκαλεί αμέσως μεν την επικρατούσαν, αθλιάν διοίκησιν, εμμέσως δε τον καταρτισμόν των πολλών κομμάτων και τας ακαταπαύστους διαλύσεις των βουλών), διότι οι βουλευταί μη προσδοκόντες και μη φοβούμενοι διορισμούς και παύσεις θέλουσι πολιτεύεσθαι ανεξαρτήτως, και κατά συνέπειαν ευσυνειδήτως· θέλει εκλείψει η επέμβασις εις τας εκλογάς, διότι δεν θέλουσι σαγηνεύεσθαι διά διορισμόν και παύσεων οι εκλογείς και κομματάρχαι εν ταις επαρχίαις, και διότι η ποινική δικαιοσύνη θέλει ενεργεί ακωλύτως, των εισαγγελέων καθισταμένων ανεξαρτήτων· θέλει εξαφανισθή, κατά το πλείστον τουλάχιστον, ο φατριασμός εν ταις επαρχίαις, διότι οι υπάλληλοι, ανεξάρτητοι όντες, δεν θέλουσιν υπείκει εις φατριαστικές εμπνεύσεις· θέλει επέλθει βαθμηδόν η μόρφωσις ικανής και πεφωτισμένης υπαλληλίας, εξ ης θέλει προκύψει ακριβεστέρα και ευχερεστέρα εκπλήρωσις του καθήκοντος, προς ην συνδέεται σπουδαίως το συμφέρον της δημοσίας τάξεως, η ισχυροποίησις του καθεστώτος, και ο σεβασμός του λαού προς την κυβέρνησιν· θέλουσι τέλος βελτιωθή τα οικονομικά συμφέροντα της χώρας, διότι θέλουσι τραπή εις παραγωγικάς εργασίας, απελπιζόμενοι πενήκοντα τουλάχιστον χιλιάδες υπαλληλοθηρών, οίτινες εγκαταλείπουσιν σήμερον την εργασίαν της γης και περιφέρονται αργοί επί μακρόν χρόνον, καιροφυλακτούντες ευνοϊκήν κοινοβουλευτικήν ευκαιρίαν, όπως διορισθώσιν εις θέσεις». Θ. Ν. Φλογαΐτου, *Περί του πολιτικού νοσήματος της Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1874, σ. 32.

τητα ικανοποίησης των προσδοκιών ολόκληρης της πολιτικής τους πελατείας φθείρουν τη δημοτικότητά τους, καθώς οι απογοητευμένοι οπαδοί ρίχνουν το εκλογικό τους βάρος στο στρατόπεδο άλλου επίδοξου προστάτη.

Οι κάθετες τομές των κοινωνικών στρωμάτων από τις σχέσεις πελατείας-προστασίας κατακερματίζουν τις τάξεις και αποκλείουν τον ταξικό χαρακτήρα από τους πολιτικούς αγώνες. Οι διαφορίες των μεγάλων κομμάτων έχουν –με λίγες εξαιρέσεις– ως και την πρώτη τριακονταπενταετία του 20ού αιώνα κυρίως πολιτικό χαρακτήρα¹³. Η διατήρηση της καθεστηκίας τάξης¹⁴ ενισχύεται από το σύστημα της προστασίας, που προσωποποιεί τους θεσμούς, διαβρώνει τη λειτουργία του Συντάγματος, παγώνει την ανισότητα και καλλιεργεί το σεβασμό για τη δύναμη. Η προστασία επιβιώνει ως λύση που ξεπερνάει την κακή λειτουργία της κρατικής μηχανής, αλλά επιδεινώνει την κατάσταση της μηχανής αυτής.

Ποια είναι τα περιθώρια των ιδεολογικών κατευθύνσεων σε ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από την ελαστικότητα των πολιτικών συμμαχιών, τις μονολιθικές κοινωνικές δομές και την προσωπολατρία στο χώρο της πολιτικής; Τα ιδεολογικά ρεύματα έχουν συνήθως μόνο συμπτωματική σχέση με τα άμεσα κοινωνικά προβλήματα, και περιλαμβάνουν ζητήματα όπως ο αλυτρωτισμός¹⁵, η αναζήτηση εθνικής ταυτότητας, η «θαυμαστή ενότητα της ελληνικής Ιστορίας»¹⁶ και η σχέση με τη Δύση – σχέση που περιορίζεται

13. Σβορώνου, *έ.α.*, σ. 16-17.

14. P. Angelidis, *Political Development and Political Decay in Interwar Greece*, διδακτορική διατριβή πολιτικής επιστήμης στο πολιτειακό πανεπιστήμιο του Ohio 1971, σ. 97, 128.

15. Σβορώνου, *έ.α.*, σ. 9: «(...) το πρόβλημα της εθνικής ολοκλήρωσης (...) γίνεται παράγοντας άμβλυνσης των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων (...)».

16. Κ. Δημαρά, «Η ορμή προς την εθνική ενότητα μέσα στον ελληνικό ρομαντισμό». *Το Βήμα*, 22 Οκτωβρίου 1972. «Δεν είναι ανάγκη να μελετήση κανείς σε βάθος την Ελλάδα για να βεβαιωθεί ότι η ιδέα της ελληνικής ενότητας υπερέχει όλων των άλλων θεμάτων. Έτσι εκφραζόταν το 1863, σχολιάζοντας

μόνο στα εξωτερικά γνωρίσματα. Η θεματολογία αυτή δεν ταράζει την αλληλεξάρτηση και τη συνεργασία των τάξεων. Αντίθετα, ενισχύει τη συνείδηση της εθνότητας και της πολιτισμικής ενότητας. Πρόκειται για ιδεολογικούς προβληματισμούς που δεν προκαλούν τις κοινωνικές αντιθέσεις αλλά εξασφαλίζουν τη συναίνεση για τις θεμελιακές κοινωνικές αξίες. Οι διαφορές των κομματικών προγραμμάτων –στο βαθμό που υπάρχουν– βρίσκονται στους τρόπους μεθόδευσης γενικά αποδεκτών επιδιώξεων καθώς και στο ερώτημα ποια πολιτική προσωπικότητα θα εκπροσωπήσει καλύτερα τις «αιώνιες» ελληνικές αξίες. Ο Γ. Σκληρός σημειώνει: «(...) η κυριαρχούσα τάξη, χωρίς καμιά σοβαρή αντιπολίτευση και πραγματική εξέλιξη, εκοίταξε τις προσωπικές μικροφιλοδοξίες της (...) έτσι εξηγείται γιατί τα προγράμματά τους (των κομμάτων) στο βάθος ήσαν τα ίδια. (...) Το πόσο αόριστα και αχρωμάτιστα ήσαν τα τότε κόμματα φαίνεται και από το χαρακτηριστικό γεγονός με πόση ευκολία οι βουλευταί άλλαζαν κόμμα (...)»¹⁷.

Μια εκτίμηση του ρόλου της παιδείας (σχολικής και πανεπιστημιακής), ως φορέα συγκεκριμένης ιδεολογίας που προσανατολίζεται σε δυτικά πρότυπα οργάνωσης, τρόπου ζωής και ακόμα και αξιών, θα ήταν πολύτιμη για να εντοπισθεί η αντίφαση ανάμεσα στην επίσημη ιδεολογία και στις παραδοσιακές δομές της κοινωνίας. Η άρχουσα τάξη, από την οποία προέρχεται και η ηγεσία του στρατού έως τους Βαλκανικούς πολέμους, κατέχεται από ένα ζήλο μίμησης των δυτικών προτύπων. Το γόητρο του στρατού ταυτίζεται με την εμπέδωση αρετών που έχουν σχέση με την πειθαρχία, την προσήλωση σε εθνικά ιδεώδη, την έννοια της υπηρεσίας, το σεβασμό προς τους πολιτειακούς θεσμούς, τη γενναιότητα, την αυταπάρνηση, την

τα γεγονότα των προηγούμενων ετών, ένας καλός πολιτικός συγγραφέας της εποχής, ο Κ. Ν. Λεβίδης. “*Η συνέχεια*” του ελληνικού έθνους που κινδυνεύει από την θεωρία του Fallmerayer αποκαθίσταται με την προβολή του Βυζαντίου που πραγματοποιείται από τον Σπ. Ζαμπέλιο και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο».

17. Γ. Σκληρού, *Έργα*, Αθήνα 1976, σ. 283-284.

αποδοχή της αρμοδιότητας των πολιτών στη διαχείριση της κρατικής εξουσίας, ένα άθροισμα δηλαδή ξένων και εγχώριων αξιών¹⁸.

Η απόδοση των αξιωματικών με βάση αυτά τα κριτήρια επαγγελματισμού ποικίλλει μέσα στον 19ο αιώνα. Οι αξίες που έχουν καταβολές ντόπιες επιβάλλονται με ευκολία, ενώ όσες είναι ξένες γενικά υπολειπوغούν. Από το 1833 ο στρατός είναι ένας θεσμός στον οποίο αντικατοπτρίζονται όλες οι αδυναμίες του συστήματος «υβριδίου».

Η οργάνωση του «τακτικού» βασίστηκε στη διάλυση των ατάκτων σωμάτων που αποτέλεσαν τις δυνάμεις του Αγώνα. Ο νέος στρατός δημιουργήθηκε από το μηδέν, χωρίς δηλαδή καμιά φεουδαρχική ή δημοκρατική παράδοση, με ηγεσία αρχικά ξένη και αργότερα από αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων, που ιδρύθηκε το 1828. Ο θεσμός δεν παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές κατά την οθωμανική περίοδο. Πρόκειται για συνονθύλευμα σωμάτων με ανομοιογενή οπλισμό και ακαθόριστους αριθμούς, αφού τη στρατολογική υποχρέωση καταστρατηγούσαν η ανυποταξία και οι ποικίλες επεμβάσεις των προστατών. Από τους 10.000 άνδρες που όφειλαν να στρατεύονται, μόνο το 1/3 περίπου παρουσιαζόταν τελικά. Παρά τις δυσανάλογες προς τις δυνατότητες του κράτους φιλοδοξίες εθνικής ολοκλήρωσης, ο στρατός έως το 1882 δεν ήταν ικανός παρά μόνο να καταδιώκει τους ληστές (με τη βοήθεια της οροφυλακής) και να καταστέλλει στάσεις (με τη σύμπραξη της χωροφυλακής και της εθνοφυλακής)¹⁹. Η προετοιμασία για το ενδεχόμενο πολέμου ήταν συνήθως περιστασιακή και γι' αυτό σπασμωδική: το 1854 κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, το 1867 με αφορμή την Κρητική επανάσταση, το 1878 στο τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου με την

18. Πρότυπο αξιωματικού της περιόδου οποίος εκπροσωπούσε με επιτυχία τις αρετές αυτές ήταν ο Παύλος Μελάς που ανήκε σε αθηναϊκή μεγαλοαστική οικογένεια. Βλ. Ν. Π. Μελά, *Παύλος Μελάς*, Αθήνα 1936, σ. 1-56.

19. Γκέοργκ Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, επανέκδ.*, Αθήνα 1976, σ. 335-343. Εντμόν Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, 1854, επανέκδ., Αθήνα 1975, σ. 167-170. Επ. Στασινόπουλου, *Ο στρατός της πρώτης εκατονταετίας*, Αθήνα 1935. Βλ. επίσης το συνθετικό έργο του Γ. Κολιόπουλου *Ληστές*, Αθήνα 1979.

άκαιρη 24ώρη εισβολή στη Θεσσαλία, τέλος το 1886 με την άχρηστη επιστράτευση κατά της Βουλγαρίας που κράτησε οκτώ μήνες και κλόνησε την εθνική οικονομία.

Γενικά οι επιδόσεις του τακτικού στρατού τα πρώτα πενήντα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου ήταν μεγαλύτερες σε έργα ειρήνης, όπως ήταν η προαγωγή της τεχνικής εκπαίδευσης και η εκπόνηση δημοσίων έργων²⁰. Η συμμετοχή των αξιωματικών στα κινήματα από το 1833 ως το 1863 ή σε μυστικές εθνικιστικές εταιρείες αργότερα γινόταν συνήθως με την καθοδήγηση πολιτών, έτσι ώστε να είναι αδύνατο να γίνει η διάκριση μιας κάστας στρατιωτικών η οποία δρούσε ανεξάρτητα από την επιρροή των πολιτικών.

Οι προσπάθειες του Χαρ. Τρικούπη για την αναμόρφωση του θεσμού ήταν οι σοβαρότερες μέσα στον 19ο αιώνα. Με δάνειο 40 εκατ. δραχμών φρόντισε για τον ανεφοδιασμό του στρατού και του στόλου, καθιέρωσε την υποχρεωτική θητεία, δημιούργησε νέο οργανισμό (που διατηρήθηκε με τροποποιήσεις ως το 1904) και πέτυχε να υπάρχουν μόνιμα 30.000 άνδρες υπό τα όπλα. Επίσης αναδιοργάνωσε τη Σχολή Ευελπίδων, έστειλε αξιωματικούς για σπουδές στην Ευρώπη, κάλεσε οργανωτική αποστολή υπό τον Γάλλο στρατηγό Vosseur, και ίδρυσε σχολή υπαξιωματικών και τη Σχολή Δοκίμων (1884)²¹. Από την περίοδο Τρικούπη αρχίζει να σχηματίζεται μια ηγετική τάξη στον στρατό με αξιόλογη επαγγελματική συνείδηση, που θα αρχίσει όμως να αποδίδει στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα.

Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 κλόνησε το ηθικό των Ελλήνων στρατιωτικών. Η ρομαντική φάση της ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας καθώς και οι ψευδαισθήσεις ετοιμότητας που η οργάνωση «Εθνική Εταιρεία» είχε υποθάψει, τερματίστηκαν²². Αν και

20. Κ. Μπίρη, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1957, σ. 56-57.

21. Στασινόπουλου, *έ.α.*, σ. 56-57.

22. Η Εθνική Εταιρεία ιδρύθηκε από κατώτερους αξιωματικούς το 1894 και τον επόμενο χρόνο περιέλαβε στις τάξεις της διακεκριμένους Έλληνες πολίτες. Διαλύθηκε μετά τον πόλεμο του 1897 ως υπεύθυνη για το φιλοπό-

είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τις ευθύνες των πολιτικών και του θρόνου από εκείνες των στρατιωτικών, η αντίδραση των τελευταίων ήταν να ενοχοποιούν τους πρώτους. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος επικρίνει δριμύτατα τους «κυβερνώντες»²³ και ο Αλέξανδρος Μαζαράκης γράφει σχετικά: «Ο πόλεμος του 1897 διεξήχθη οικτρώς. Βεβαίως την πρώτιστον ευθύνην φέρουν οι πολιτικοί μας, οι οποίοι, εκτός σπανιωτάτων εξαιρέσεων, ουδέποτε εφρόντισαν συστηματικώς διά την οργάνωσιν του στρατού, οι οποίοι εν τούτοις με όλην την στρατιωτικήν μας αδυναμίαν εννόουν να κάμουν εθνικήν πολιτικήν. Ανισορροπία πλήρης μεταξύ των μεγάλων σκοπών και των πενιχρών μέσων...»²⁴.

Ο Ν. Δημητρακόπουλος, στα πολεμικά απομνημονεύματα που έγραψε αμέσως μετά την περιπέτεια του 1897, αποδίδει την κυριότερη ευθύνη της πανωλεθρίας στο θρόνο – μια άποψη που έβρισκε απήχηση τόσο ανάμεσα σε πολίτες όσο και σε αξιωματικούς της εποχής. «Ουδέ άπαξ είδομεν αυτόν εν τω στρατοπέδω, ίνα παραμυθήση τους κακουχουμένους, ίνα ενθαρρύνη τους δειλούς ή τους αποκαρτερήσαντας, και οι στρατιώται δεν απέκρυπτον το βαθύ αυτών παράπονον κατά του μέλλοντος βασιλέως»²⁵.

λεμο κλίμα που οδήγησε στην ολέθρια σύγκρουση. Βλ. Στασινόπουλου, *έ.α.*, σ. 61-62. Αλ. Μαζαράκη-Αινιάνος, *Ιστορική μελέτη 1821-1897 και ο πόλεμος του 1897*, τόμ. Α', Αθήνα 1950, σ. 290-304. Γ. Κ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', 1865-1900, Αθήνα 1924, σ. 216-221. Π. Γ. Δαγκλή, *Αναμνήσεις-Έγγραφα-Αλληλογραφία* (επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη), τόμ. Α', σ. 136-153. Επίσης, η *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 93-100) προσφέρει νέα στοιχεία για την εσωτερική ιστορία της Ε.Ε.

23. Θ. Παγκάλου, *Τα απομνημονεύματά μου*, τόμ. Α', Αθήνα 1950, σ. 7. Η κριτική εδώ ασκείται χωρίς νηφαλιότητα περίπου μια πεντηκονταετία μετά το γεγονός.

24. Αλ. Μαζαράκη-Αινιάνος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σ. 45. Για τις αντιδράσεις του κράτους και του τύπου, βλ. Δημήτρη Μαλέση, *Ήττα-Θρίαμβος-Καταστροφή. Ο στρατός στο ελληνικό κράτος 1898-1922*, Επίκεντρο, Αθήνα 2017, σ. 19-45.

25. Ν. Δημητρακοπούλου, *Πολεμικά απομνημονεύματα*, Αθήνα 1897, σ. 140.

Η πολιτική αστάθεια από το 1899 έως το 1905, που εκδηλώθηκε με την εναλλαγή δέκα κυβερνήσεων στην εξουσία, μολοντί είχε αντίκτυπο στους δημοσίους υπαλλήλους και τον δικαστικό κλάδο, δεν είχε σοβαρές επιπτώσεις στον στρατό. Το ενδιαφέρον των ανακτόρων για τις ένοπλες δυνάμεις από τα τέλη του 19ου αιώνα είχε αποκλείσει κάθε εξωτερική επέμβαση στο χώρο αυτό της βασιλικής προστασίας.

Η σχέση πελατείας-προστασίας στο στράτευμα πριν από την είσοδο των πριγκίπων ήταν ελαστική και πολυκεντρική. Οι πόλοι που συγκέντρωναν τη στρατιωτική πελατεία ήταν πολλαπλοί και καθώς οι προστάτες-πολιτικοί εναλλάσσονταν στην εξουσία ή οι προστάτες- αξιωματικοί αποστρατεύονταν, η επιρροή τους περνούσε σε άλλα πρόσωπα. Η παρουσία όμως των πριγκίπων, και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου, ανέτρεψε ριζικά την καθιερωμένη ελαστική μορφή του συστήματος. Η μεγάλη επιβολή του βασιλικού θεσμού, που οφειλόταν και στη μονιμότητά του, έκανε τους πρίγκιπες ασυναγώνιστους προστάτες. Οποιοσδήποτε δεν απολάμβανε την εύνοια των πριγκίπων ήταν υποχρεωμένος να περιορίσει τις επαγγελματικές του φιλοδοξίες.

Ακόμη, η ιδιοσυγκρασία και η εκπαίδευση του διαδόχου Κωνσταντίνου εξηγούν τη σχεδόν φεουδαρχική σχέση του με τους πελάτες του. Αντίθετα από τους συνηθισμένους προστάτες, δεν ήταν αναγκασμένος να ανανεώνει την πελατεία του –ούτε, άλλωστε, επιζητούσε να τη διευρύνει– αλλά περιοριζόταν σ' έναν μικρό μόνιμο κύκλο ευνοουμένων, τους οποίους προωθούσε όχι τόσο με βάση τις στρατιωτικές επιδόσεις τους αλλά την αφοσίωσή τους, και τους διατηρούσε σε σημαντικές θέσεις παρά τη γενική δυσανεμία. Εκείνοι φρόντιζαν να απομακρύνουν άλλους επίδοξους

Βλ. ακόμη Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, τόμ. Ε', Αθήνα 1958, σ. 92-93, για την εξέγερση υπό τον λοχαγό Φικιώρη στη Σπάρτη το 1900. Επίσης, Γ. Φιλάρετου, *Ξενοκρατία και βασιλεία στην Ελλάδα 1821-1897*, Αθήνα 1973, σ. 336-399.

πελάτες, εξασφαλίζοντας την αποκλειστικότητα της πριγκιπικής εύνοιας και προστασίας. Έτσι μοιραία η μορφή αυτή της μονολιθικής σχέσης άφηνε τη μεγάλη πλειοψηφία των αξιωματικών χωρίς υψηλή προστασία, ενώ τα οφέλη της εξουσίας περιορίζονταν μόνο σε λίγους ευνοούμενους²⁶.

Παρά τον κλονισμό του γοήτρου της βασιλικής οικογένειας μετά το 1897, η κυβέρνηση Θεοτόκη ψήφισε το νομοσχέδιο του προσωπικού οργανισμού (Μάρτιος 1909)²⁷, που προέβλεπε την ίδρυση Γε-

26. Το ότι η εύνοια του Κωνσταντίνου δόθηκε και σε ικανούς αξιωματικούς, όπως ο Ι. Μεταξάς, ο Β. Δούσμανης και ο Ξ. Στρατηγός, δεν αναιρεί το γεγονός ότι τα κριτήρια της προστασίας που αναφέραμε δεν βασίζονται στην ικανότητα αλλά στην προθυμία εξυπηρέτησης. Βλ. Π. Κοντογιάννη, *Ο στρατός μας και οι τελευταίοι πόλεμοι*, Αθήνα 1924. Ο Π. Κοντογιάννης, υποστράτηγος το 1916 που έμεινε πιστός στον στρατιωτικό του όρκο προς τον βασιλιά, σημειώνει για τον Κωνσταντίνο στα απομνημονεύματά του: «Αγαπών την κολακείαν και τους κόλακας, καθιέρωσεν εις τον στρατόν τάξιν ευνοουμένων και μη. Ευθύς ως η κλίκα αντελαμβάνετο ότι δεν είσθε ευνοούμενος, έπαυε και να σας χαιρετά (...)» (σ. 289).

27. «Διά του νόμου εκείνου το κράτος, ως προς την διοίκησιν του στρατού, απέτελεσε μίαν στρατιωτικήν περιφέρειαν, ο δε στρατός ετέθη υπό μόνιμον και ενιαίαν διοίκησιν. Τα αρχηγεία του στρατού κατηργήθησαν, διηρέθη δε το όλον στράτευμα εις τρεις Μεραρχίας απαρτισθείσας εκάστης εκ δύο Ταξι-αρχιών. Υπό την διοίκησιν του Γενικού Διοικητού υπήχθησαν τα στρατιωτικά σώματα, αι υπηρεσίαι και τα καταστήματα, εξηρέθησαν δε η χωροφυλακή, η διεύθυνσις υλικού πολέμου, η στρατολογική υπηρεσία, η στρατιωτική δικαιοσύνη, αι γενικαί αποθήκαι και η χαρτογραφική υπηρεσία. Η κυβέρνησις διά να μειώση την οξύτητα της αγανακτήσεως του σώματος των αξιωματικών εναντίον ωρισμένου ανωτέρου βαθμοφόρου, όστις είχεν υποστή σπουδαίαν ηθικήν μείωσιν, χωρίς εν τούτοις να απολέση την εμπιστοσύνην του Διαδόχου Κωνσταντίνου, εψήφισεν εν τω θεσμώ (άρθ. 5ον) διάταξιν δι' ης ο προσκληθησόμενος αλλοδαπός αξιωματικός διορισθήσεται αρχηγός του Επιτελείου της Γενικής Διοικήσεως του στρατού. Η Γεν. Διοίκησις ανετέθη υπό της κυβερνήσεως εις τον Διάδοχον Κωνσταντίνον, όστις επεδόθη μετ' αληθούς ζήλου εις την από της πολιτικής χειραφέτησιν του στρατεύματος. Η καλή θέλησις εν τούτοις και η ειλικρίνεια του Διαδόχου δεν ήτο δυνατόν να τύχωσι της δεούσης εκτιμήσεως, εκ μέρους της πλειονότητος του σώματος των αξιωματικών, διότι αφ' ενός μεν ανέτρεπε και έθραυε κακάς έξεις, αφ' ετέρου δε

νικής Διοικήσεως Στρατού υπό τον Κωνσταντίνο. Προορισμός του θεσμού ήταν η χειραφέτηση «των στρατιωτικών δυνάμεων από τας επεμβάσεις της πολιτικής. Εις τον Διάδοχον Κωνσταντίνον παρεσχέθη η απόλυτος πρωτοβουλία διά την εκπαίδευσιν και οργάνωσιν και προπαρασκευήν αξιωμαχου στρατού»²⁸.

Η ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου από τον αρχιστράτηγο του 1897²⁹ και η τοποθέτηση του συνταγματάρχη Σαπουντζάκη, τον οποίο βάρυναν σοβαρές κατηγορίες για τη διεξαγωγή του πολέμου, σε καίρια θέση μέσα στη διοίκηση επιδείνωσαν τις σχέσεις του Κωνσταντίνου με τους περισσότερους αξιωματικούς, αλλά κατοχύρωσαν την εξουσία του στο στράτευμα.

Η αντίδραση της πλειοψηφίας των αξιωματικών που βρέθηκαν έξω από το χώρο της ανακτορικής εύνοιας εκφράστηκε το 1902 από τον Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος δήλωνε ότι θα άλλαζε τον επίμαχο νόμο. Όταν όμως ο υπουργός Στρατιωτικών της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, ο Θ. Λιμπρίτης, υπέβαλε στη Βουλή το 1903 νομοσχέδια τα οποία καταργούσαν τις μεγάλες δικαιοδοσίες του Κωνσταντίνου, τα ανάκτορα αντέδρασαν αποφασιστικά. Ο Δηλιγιάννης, παρά τις επαγγελίες του, αναγκάστηκε να υποχωρήσει για να αποφύγει την αναμέτρηση με το θρόνο, θυσιάζοντας τον υπουργό Στρατιωτικών

παρείχεν έδαφος μεμψιμοιριών αυτός ούτος ο Διάδοχος διά της εμπιστοσύνης αυτού προς ωρισμένους στρατιωτικούς οίτινες ουδόλως απεδείχθησαν άξιοι ταύτης». Ασπρέα, *έ.α.*, τόμ. Γ', σ. 9.

28. Στασινόπουλου, *έ.α.*, σ. 68.

29. Η άποψη του Αλέξανδρου Μαζαράκη για τον Κωνσταντίνο, μολονότι επηρεάζεται από την κατοπινή του ένταξη στο βενιζελικό στρατόπεδο, εκφράζει ωστόσο τα συναισθήματα μιας κατηγορίας σοβαρών αξιωματικών. «Ο διάδοχος Κωνσταντίνος εις την γενεάν του 1897 και μετ' αυτήν ακόμη δεν έχαιρε μεγάλης υπολήψεως διά τας γνώσεις του. Μεταξύ των φημών, αι οποίαι επιστεύθησαν από πολλούς, ήτο ότι είχε σπουδάσει την στρατιωτικήν τέχνην εις την Πολεμικήν Ακαδημίαν του Βερολίνου. Τούτο είναι εντελώς ανακριβές. Δεν ηκολούθησε τα μαθήματα του Σχολείου Ευελπίδων, έφερον όμως αυτός και οι λοιποί πρίγκηπες την στολήν του Ευελπίδος και συμμετείχον δις της εβδομάδος εις τας ασκήσεις πεζικού των Ευελπίδων». Μαζαράκη, *έ.α.*, σ. 29.

του. Η «προδοσία» του Δηλιγιάννη ενίσχυσε την πεποίθηση κυρίως των νέων αξιωματικών ότι έπρεπε μελλοντικά να βασιστούν στις δικές τους δυνάμεις και όχι στον αμφίβολο ζήλο των πολιτικών για να αντιμετωπιστεί η βασιλική ευνοιοκρατία³⁰.

Ο Θεοτόκης έλαβε νέα μέτρα για την αναδιάρθρωση του στρατού το 1904, αλλά μόνο μετά τη σημαντική εκλογική του επιτυχία το 1906 προχώρησε σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις και σε παραγγελίες πολεμικού υλικού. Επειδή το μόνιμο εμπόδιο για κάθε αλλαγή ήταν η εξοικονόμηση πόρων, μειώθηκε ο αριθμός των στρατευμάτων και εξασφαλίστηκαν έτσι οι πόροι για την αγορά όπλων, πεδινού πυροβολικού και υλικού για το μηχανικό. Ταυτόχρονα διευρύνθηκε το δικαίωμα εξαγοράς της θητείας για να εξασφαλιστεί ακόμη μία πηγή εσόδων. Συγκροτήθηκε επίσης σώμα εφεδρων αξιωματικών για να διευκολυνθεί η επιστράτευση σε καιρό πολέμου.

Ως το τέλος του 1906 η Ελλάδα διέθετε 70.000 όπλα Μάνλιχερ³¹ και 5.000.000 φυσίγγια. Το 1907 η κυβέρνηση παράγγειλε 144 ορεινά πυροβόλα Schneider-Canet των 75 χιλιοστομέτρων· η παραλαβή τους έγινε το 1909 και το 1910, ενώ τα στρατιωτικά γυμνάσια του 1908 απέσπασαν επαινετικά σχόλια από ξένους παρατηρητές. Το ναυτικό, που πριν από δέκα χρόνια είχε χαρακτηριστεί πεπαιλωμένο, ωφελήθηκε περισσότερο από τα μέτρα της κυβέρνησης Θεοτόκη. Ως το 1908 είχε γίνει η παραγγελία οκτώ τορπιλακάτων³².

Στην επιθυμία του να εξάρει τη σημασία του κινήματος του Γουοδί, ο Πάγκαλος ισχυρίζεται ότι μετά το 1897 οι κυβερνήσεις «(...) ουδέν σοβαρόν έπραξαν διά την οργάνωσιν των στρατιωτικών δυ-

30. Θ. Βερέμη, *Σκέψεις γύρω από τον τακτικό στρατό και το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών*, Αθήνα 1981, σ. 15-16.

31. Επαναληπτικά όπλα με γεμιστήρα των 5 φυσιγγίων.

32. D. Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο 1972, σ. 157. Ανωνόμου, *Η κατάσταση του στρατού και η πολιτική του Γ. Ν. Θεοτόκη*, Αθήνα 1911, σ. 8-102. Συντάχθηκε από βουλευτές του Θεοτόκη επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου για να αποκαταστήσουν τον πρώτο. Ασπρέα, *έ.α.*, τόμ. Γ', Αθήνα 1930, σ. 82-85.

νάμεων της χώρας (...)), και μολονότι αναγνωρίζει τη σημασία των παραγγελιών της κυβέρνησης Θεοτόκη, υποστηρίζει ότι οι πόροι κακώς εξοικονομήθηκαν από τη μείωση του αριθμού των στρατευομένων³³. Ο Μαζαράκης, αντίθετα, παραδέχεται ότι οι ενέργειες του Θεοτόκη για τον εξοπλισμό του στρατού ήταν οι σημαντικότερες που είχαν γίνει ως την εποχή εκείνη³⁴.

Με το κίνημα ή το «προνονσιαμέντο»³⁵ του Γουδί το 1909 οι Έλληνες αξιωματικοί δρουν για πρώτη φορά ως ανεξάρτητη από τους πολιτικούς ομάδα πίεσης, για να απαιτήσουν την ικανοποίηση αιτημάτων επαγγελματικού αλλά και εθνικού και αόριστα κοινωνικού χαρακτήρα. Το κίνημα αυτό, που ήταν η συνισταμένη πολλών συγκυριών, εξασφάλισε στη συνέχεια λαϊκό έρεισμα και απέκτησε έτσι την αίγλη μιας μικρής κοινωνικής επανάστασης. Οι παράγοντες που συνηγόρησαν για να πραγματοποιηθεί το εγχείρημα ήταν εθνικοί, κοινωνικοί γενικά και επαγγελματικοί ειδικότερα. Οι εθνικοί παράγοντες συνδέονται με το κρητικό ζήτημα, τη νεοτουρκική απειλή και το κλίμα προετοιμασίας στα Βαλκάνια για μια μελλοντική αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ευκαιρία να αποκτήσουν ορισμένοι αξιωματικοί τη χαμένη από το 1897 αυτοπεποίθησή τους, ώστε να αρχίσουν να ασχολούνται πάλι με τα κοινά, παρουσιάστηκε με τον Μακεδονικό αγώνα (1904-1908).

Έπειτα από μια περίοδο αργίας και ένοχης συνείδησης³⁶, πολλοί

33. Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 43-44.

34. Μαζαράκη, *έ.α.*, σ. 94.

35. Προνονσιαμέντο: «Διαφέρει του πραξικοπήματος ως προς την τεχνικήν. Δι' αυτού επιδιώκεται η βιαία κατάληψις και η βιαία διατήρησις εις την εξουσίαν, δι' εκείνου η άσκησις, κυρίως, ψυχολογικής επιρροής επί των κυβερνήσεων». Γ. Δαφνή, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Αθήνα 1961, σ. 92-93.

36. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων το 1900, γράφει: «Οι πολίτες, οι αστοί μάλιστα, ποιος λιγότερο, ποιος περισσότερο έβλεπαν τους αξιωματικούς σαν άχθος αρούρης, σαν τεμπέληδες γεμάτους ελαττώματα, που έσερναν τα σπαθιά τους στα πεζοδρόμια, εκαμάρωναν χωρίς λόγο και εννοούσαν να επιβάλλονται στον “φορολογούμενο” λαό που τους έτρεφε. Μόνο όσοι πολίτες τύχαινε να γνωρίζουν από κοντά καλούς αξιωματικούς τους

νέοι και ζωηροί αξιωματικοί, έχοντας παράδειγμα και πρότυπο τον Π. Μελά, που σκοτώθηκε στη Στάτιστα της Καστοριάς τον Οκτώβριο του 1904, ανέλαβαν δράση στη Μακεδονία. Ο αγώνας, που διεξαγόταν με πολλούς τρόπους και απαιτούσε πολυποίκιλες επιδόσεις και ικανότητες (ανταρτικές επιχειρήσεις, κατασκοπεία και κατήχηση), τόνωσε το αυτοσυναίσθημα αξίας των αξιωματικών και τους έφερε κοντά στον ελληνισμό της υπαίθρου³⁷. Ο Μακεδονικός ήταν ένας αγώνας με εθνικό κυρίως περιεχόμενο και οι μακεδονομάχοι που ταυτίστηκαν με τα σύμβολα του έθνους έγιναν και οι ένθερμοι υπερασπιστές των συμβόλων αυτών.

Το νεοτουρκικό κίνημα (10/23 Ιουλίου 1908)³⁸ με τις φιλελεύθερες επαγγελίες του –ότι θα εδραιώνει την ισοπολιτεία ανάμεσα στους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– στάθηκε αφορμή για να τερματιστεί ο αγώνας. Η ελληνική κυβέρνηση ανακάλεσε τους αξιωματικούς που βρίσκονταν κρυφά στη Μακεδονία και τους απέσπασε στο «Ειδικό Γραφείο Εθνικής Δράσεως». Από εκεί οι μακεδονομάχοι παρακολουθούσαν τις εξωτερικές εξελίξεις με ζωνρό ενδιαφέρον και με αίσθημα ευθύνης για την τύχη του ελληνισμού³⁹.

ελυπόνταν μάλλον. Γιατί έβλεπαν πως είχαν και ήθος και γενική μόρφωση τέτοια, που με άλλο επάγγελμα θα ωφελούσαν και την κοινωνία και τον εαυτό τους όσο και οι καλύτεροι πολίτες. Και βέβαια, οι καλοί αξιωματικοί, όπως ήταν οι περισσότεροι από όσους περνούν από τον νου μου τώρα που γράφω αυτά, ήταν θύματα της κατάστασης του κράτους και ήταν οι Έλληνες που λυπόνταν και αγαναχτούσαν βαθύτερα για εκείνη την κατάντια. Εκείνη η λύπη και αγανάχτηση ξέσπασε αργότερα, το 1909, με το στρατιωτικό κίνημα του Γουδιού. Ως τότε πεσμένοι κάτω από την πειθαρχία, που για κάθε αξιωματικό είναι σπαραχτικό να τη σπάσει, καταντούσε βαρυστιμάδα». Α. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 57.

37. Βλ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, *έ.α.*, σ. 1-13, επίσης Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 45.

38. Δεν έχει ακόμη μελετηθεί η απήχηση του νεοτουρκικού κινήματος στους Έλληνες αξιωματικούς. Θα ήταν σκόπιμο να ερευνηθούν οι σχέσεις μακεδονομάχων αξιωματικών με Νεοτούρκους, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη. Βλ. αναφορά στο θέμα αυτό από τον Δαγκλή, *Αναμνήσεις-Εγγραφα-Αλληλογραφία*, τόμ. Α', Αθήνα 1965, σ. 351-353.

39. Δ. Κάκκαβου, *Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 175.

Από τον Οκτώβριο του 1908, η κρητική κυβέρνηση είχε καταργήσει το αρμοστειακό καθεστώς του νησιού και είχε κηρύξει την ένωση με την Ελλάδα. Την άνοιξη του 1908, εξάλλου, η Βουλγαρία είχε ανακηρύξει την ανεξαρτησία της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Αυστροουγγαρία είχε προσαρτήσει και επίσημα τις δύο οθωμανικές επαρχίες, τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη. Οι ενέργειες αυτές αναζωπύρωσαν τις εθνικές προσδοκίες των Ελλήνων, η κυβέρνηση Θεοτόκη όμως, που φοβόταν τουρκικά αντίποινα αν αποδεχόταν το αίτημα των Κρητικών, κρατούσε στάση εφεκτική. Η στάση αυτή καθώς και τα προσβλητικά σχόλια των Νεοτούρκων ως προς την πολεμική ετοιμότητα της Ελλάδας προκάλεσαν την αγανάκτηση των αξιωματικών, που παράλληλα έβλεπαν με δέος την πολεμική προετοιμασία των γειτονικών χωρών εναντίον της Τουρκίας⁴⁰.

Η Ελλάδα του 1908, χωρίς υπουργείο Γεωργίας, δεν είχε να επιδείξει ούτε αγροτικό κίνημα (όπως άλλες βαλκανικές χώρες) ούτε σοσιαλιστικό αγροτικό κόμμα που να αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα της πολυπληθέστερης ελληνικής τάξης. Τα πλήγματα που δέχτηκε η εθνική οικονομία το 1908 από την αδυναμία διάθεσης των γεωργικών προϊόντων και από μια κακή συγκομιδή συνδυάστηκαν με τη διεθνή ύφεση, που μείωσε τα εμβάσματα των Ελλήνων της

40. Ασπρέα, *έ.α.*, σ. 101. Κοντογιάννη, *έ.α.*, σ. 164-165, 175-176. Ο πυρετός της στρατιωτικής ανασύνταξης των βαλκανικών εθνών που θα κατέληγε στον πόλεμο του 1912 είχε αρχίσει πολύ πριν από το 1908. Ο τότε στρατιωτικός ακόλουθος στην Κωνσταντινούπολη Π. Κοντογιάννης, εντυπωσιασμένος από την πολεμική προπαρασκευή της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, σημειώνει στα απομνημονευματά του: «(...) δεν αφήκα ουδεμίαν ευκαιρίαν να παρέλθη, χωρίς να υποδείξω ή να συστήσω δι' ιδίων εκθέσεων την επίστευσιν της στρατιωτικής ημών παρασκευής, ην και αυτοί οι ξένοι διπλωμάται παρετήρουν και απροκαλύπτως μας συνεβούλευον. *Δεν έχετε καιρόν να χάνετε, μόλις δύναται να σας επαρκέση ο υπάρχων*». Για τη σύγκριση του ελληνικού με άλλους βαλκανικούς στρατούς, βλ. S. V. Papacosma, *The Greek Military Revolt of 1909*, σ. 35, υποσ. 42. Κυκλοφόρησε με τίτλο *The Military in Greek Politics: The 1909 Coup d'état*, Kent State 1977. Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 44. Βλ. επίσης Ανωνύμου, *Συν Αθηνά και χείρα κίνει*, Αθήνα 1910.

Αμερικής και της Αιγύπτου. Η επιβολή νέων φόρων επιδείνωσε τη θέση όσων είχαν πληγεί από την οικονομική ύφεση.

Οι συνέπειες της δυσπραγίας έθιξαν έμμεσα και τους αξιωματικούς που βασιζόνταν συνήθως σε οικογενειακούς πόρους για να συμπληρώνουν το ανεπαρκές εισόδημά τους. Τα εθνικά και κοινωνικά προβλήματα προστέθηκαν στη μόνιμη δυσαρέσκεια των στρατιωτικών από το γεγονός ότι η βασιλική προστασία περιοριζόταν σε λίγους και μόνιμους αποδέκτες⁴¹. Η κυβέρνηση Θεοτόκη που είχε

41. Ο κύκλος του Κωνσταντίνου περιλάμβανε ικανούς αξιωματικούς που στάθηκαν στο πλευρό του όταν ξέσπασε το κίνημα στο Γουδί. Σύμφωνα με μεταγενέστερη πληροφορία (βλ. *Γνωμάτευσις του διαρκούς στρατοδικείου υπό τον Σ. Κολοκυθάν κατά του τέως γενικού επιτελείου*, Αθήνα 1919, σ. 5), ο Μεταξάς προσπάθησε, χωρίς επιτυχία, να οργανώσει σε μονάδα της Λάρισας αντίσταση εναντίον των κινηματιών. Ο Δούσμανης, που καυχείται στα απομνημονεύματά του (δύο φορές μέσα σε τέσσερις γραμμές) για την εύνοια που του έδειχνε ο Κωνσταντίνος φροντίζοντας για την τοποθέτησή του σε σημαντικές θέσεις (Βλ. Β. Δούσμανη, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1946, σ. 28), καταδικάζει το «προνουνσιαμέντο». Η εφημερίδα *Χρόνος* της 5 Μαΐου 1909, που απηχούσε τις θέσεις των αξιωματικών του Γουδί, κατηγορούσε τον Δούσμανη ότι χρησιμοποίησε την πρόφαση αγοράς στρατιωτικού υλικού για να κάνει μήνα του μέλιτος στο εξωτερικό. Τον κατηγορούσε επίσης ότι προσπαθούσε συνεχώς να απομακρύνει τους «πληβείους» από τη Σχολή Ευελπίδων. Βλ. Ασπρέα, *έ.α.*, σ. 102-103. «Η προστασία του Διαδόχου Κωνσταντίνου προς τους συγκεντρωθέντας εν τω Γεν. Επιτελείω βαθμοφόρους εξεδηλώθη και διά παραδόξου τινός νόμου, διά του οποίου ουδείς ηδύνατο να προβιβασθή δι' οιονδήποτε λόγον άλλος αξιωματικός του στρατεύματος, αν δεν επροβιβάζετο ταυτοχρόνως και ο εν τω Επιτελείω ομοιόβαθμος είτε εχήρευεν είτε μη η θέσις. Εάν λάβωμεν υπ' όψιν, ότι οι περί την κατάκτησιν, κατάληψιν ή άλωσιν βαθμών και θέσεων αγώνες των βαθμοφόρων του Ελληνικού στρατού αποτελέσαν συνήθως τον πυρήνα των στρατιωτικών συνωμοσιών και στάσεων, ουδόλως θα εκπλήξη το γεγονός, ότι θεσμός ως ο αφορών την προαγωγήν των αξιωματικών του Επιτελείου προσέθεσε μίαν επί πλέον σπουδαίαν αφορμήν ανταλλαγής σκέψεων περί του μέλλοντος της πατρίδος (...) Υπέπιπεν (...) εις σφάλματα ασύγγνωστα ο διάδοχος Κωνσταντίνος ως γενικός αρχηγός του στρατεύματος. Επέμενε να περιβάλλη με επιδεικτικήν προστασίαν ωρισμένους βαθμοφόρους εν τω στρατεύματι, να διατηρή τούτους εις θέσεις επιρροής και να παρέχη την εντύπωσιν, ότι ευρίσκεται υπό την επίδρασιν των αντιλήψεων

υποστεί τη φθορά της εξουσίας και η βασιλική οικογένεια που ευνοούσε μια φατρία αξιωματικών εναντίον των υπολοίπων αποτέλεσαν αρχικά τους φυσικούς στόχους της στρατιωτικής συνωμοσίας.

Η συνωμοσία άρχισε να εξελίσσεται από τον Οκτώβριο του 1908 με μια συγκέντρωση ανθυπολοχαγών και υπολοχαγών στο σπίτι του τότε υπολοχαγού Θ. Πάγκαλου, όπου συζητήθηκε η κακή κατάσταση των πολιτικών και στρατιωτικών πραγμάτων. Σε μια δεύτερη συνάντηση του ίδιου πυρήνα συντάχθηκε (σύμφωνα με μαρτυρία του Πάγκαλου) το πρώτο πρωτόκολλο του «Στρατιωτικού Συνδέσμου των κατώτερων αξιωματικών ξηράς και θαλάσσης». Παρά τις προσπάθειες προσηλυτισμού όμως, η οργάνωση ως τον Ιανουάριο του 1909 δεν αριθμούσε παρά μόνο 23 ανθυπολοχαγούς και υπολοχαγούς, καθώς και 2 λοχαγούς⁴². Κατά τον Πάγκαλο, οι απειλές των Νεοτούρκων πύκνωσαν τις τάξεις των οπαδών του Συνδέσμου, που την άνοιξη του 1909 αριθμούσε πάνω από 100 ανθυπολοχαγούς και υπολοχαγούς και 2 λοχαγούς⁴³.

Τον Μάιο του 1909 συγκεντρώθηκε στο σπίτι του μακεδονομάχου λάρχου Επ. (Παμίκου) Ζυμβρακάκη μια άλλη ομάδα αποτελούμενη κυρίως από λοχαγούς που είχαν δράσει στη Μακεδονία. Η ομάδα αυτή συγχωνεύθηκε με τους ανθυπολοχαγούς-υπολοχαγούς

και των σκέψεών των, απέναντι δε των ψιθυρισμών, οίτινες έφθανον μέχρις αυτού, ή ηδιαφόρει, ή έκρινε τούτους ως αναξίους προσοχής. Η αδιαφορία, η οποία τον διέκρινεν ιδίως απέναντι των αξιωματικών των πεζικών σωμάτων, εξεδηλώθη εις συγκεκριμένους περιστάσεις ως καταφανής περιφρόνησις. Και είναι μεν αληθές, ότι η έρις μεταξύ των αξιωματικών των πεζικών σωμάτων και των τεχνικών όπλων υπήρχεν από μακρού χρόνου, ουδόλως δε δύναται να χαρακτηρισθή αδικαιολόγητος, αλλ' η εν γένει συμπεριφορά του Κωνσταντίνου ως αρχηγού του στρατού απέναντι του σώματος των αξιωματικών του πεζικού απετέλει και σφάλμα και πράξιν ήκιστα εμπνεομένην εξ υγιών αντιλήψεων προς την μόρφωσιν, ή την διανοητικήν εξύψωσιν του σώματος εκείνου».

42. Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 46-49. Στους σκοπούς της οργάνωσης περιλαμβάνονταν και η μετάκληση του Ελ. Βενιζέλου για να αναλάβει την πρωθυπουργία.

43. *Αυτόθι*, σ. 50. Για τη σημασία των Νεοτούρκων, βλ. Σκληρού, *έ.α.*, σ. 295.

και με αμοιβαίες υποχωρήσεις σχημάτισαν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, που έδρασε στο Γουδί τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου⁴⁴.

Η χρήση βίας για την επιβολή των αιτημάτων του Συνδέσμου και η μετάκληση του Ελ. Βενιζέλου –ενέργεια που στρεφόταν έμμεσα κατά της δυναστείας⁴⁵– ήταν τα δύο σημεία της διαφωνίας των νέων ριζοσπαστικών αξιωματικών με τους συντηρητικότερους λοχαγούς. Οι διαθέσεις των στρατιωτικών ασφαλώς επηρεάζονταν και από τα χρόνια που είχαν επενδύσει στον στρατό τα μέλη της κάθε ομάδας. Η προθυμία των αξιωματικών να συμμετέχουν σε ενέργειες που έθεταν σε κίνδυνο τη σταδιοδρομία τους ήταν γενικά αντίστροφα ανάλογη με τα χρόνια υπηρεσίας τους στο στράτευμα.

Μια ακόμη ομάδα, ο «Σύνδεσμος Υπαξιωματικών» με επικεφαλής τον βουλευτή Καρδίτσας ταγματάρχη Γ. Καραϊσκάκη, είχε συνδικαλιστικό χαρακτήρα⁴⁶ και στρεφόταν εναντίον ενός νόμου που καταργούσε τη δυνατότητα των υπαξιωματικών να ανέρχονται στους βαθμούς των αξιωματικών. Επιδίωξη του νόμου ήταν η δημιουργία μονίμου σώματος υπαξιωματικών με βελτιωμένες αποδοχές και συντάξεις. Οι υπαξιωματικοί που φιλοδοξούσαν να γίνουν κάποτε αξιωματικοί είτε με κανονική προαγωγή είτε φοιτώντας στη σχολή υπαξιωματικών⁴⁷ βρήκαν στον Καραϊσκάκη έναν

44. Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 53-54. Κάκκαβου, *έ.α.*, σ. 175 (για το Ειδικό Γραφείο Εθνικής Δράσεως). Βλ. Μαζαράκη, *έ.α.*, σ. 97.

45. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, γνωστός για τον αγώνα του στην Κρήτη εναντίον του αρμοστή πρίγκιπα Γεώργιου, είχε αποκτήσει στην Αθήνα φήμη αντιδυναστικού.

46. Ο Τ. Βουρνάς (*Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα 1974, σ. 598) γράφει για το Σύνδεσμο Υπαξιωματικών: «(...) οργανωτικά επιχειρήσε να επεκτείνει τη δράση του και μέσα στις λαϊκές μάζες, στηριζόμενος σε μια προσπάθεια δημιουργίας παράλληλης πολιτικής οργάνωσης, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε (...)». Όμως δεν αναφέρεται η προέλευση της πληροφορίας αυτής. Βλ. αλληλογραφία Γ. Καραϊσκάκη με Ν. Πλαστήρα στο Αρχείο Ν. Πλαστήρα, Φάκ. 1. Βλ. επίσης Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 51-53, και Λ. Παρασκευόπουλου, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τόμ. Α', Αθήνα 1933, σ. 90-91.

47. Η τύχη των υπαξιωματικών έγινε αντικείμενο συζητήσεων στη Βουλή

μαχητικό προστάτη των συμφερόντων τους μέσα στη Βουλή. Η ομάδα αυτή ενσωματώθηκε επίσης στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο την άνοιξη του 1909, και τα αιτήματά της ικανοποιήθηκαν με την επικράτηση του κινήματος.

Μια επίδοξη, τέλος, συνωμοσία 15 ανώτερων αξιωματικών που συγκεντρώθηκαν στο σπίτι του τότε συνταγματάρχη Π. Δαγκλή επιδιώκοντας να μην υπερκερασθούν από κατωτέρους, στην ηγεσία ενός πραξικοπήματος, προδόθηκε από έναν παριστάμενο, με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί ο οικοδεσπότης και να ανασταλεί ο αμφίβολος ζήλος τους⁴⁸.

Η ύπαρξη του Συνδέσμου έγινε γνωστή στην κυβέρνηση από τη συνάντηση, στις 25 Ιουνίου, των «κατωτέρων» (κατά τον Πάγκαλο 135) και των 28 «λοχαγών» (από τους οποίους πολλοί μακεδονομάχοι) στο σπίτι του υπολοχαγού Χατζημιχάλη. Στη συγκέντρωση συζητήθηκαν τα προγράμματα των δύο ομάδων χωρίς να βρεθεί αμέσως κοινή γραμμή πλεύσης. Η επέμβαση του φρουράρχου της Αθήνας συνταγματάρχη Σχινά, που είχε πάει με εντολή από τα άνωκτορα για να εξετάσει το αντικείμενο της συνάντησης, είχε αποτέλεσμα να ομοιοήσουν οι δύο ομάδες μπροστά στον κοινό κίνδυνο και να εκλέξουν αργότερα δεκαπενταμελή προσωρινή διοικούσα

από τον Νοέμβριο του 1907 ως τον Μάρτιο του 1909. Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, 1907 (σ. 72, 172), 1908 (σ. 520), 1909 (σ. 417, 505, 789). Ο Γ. Καραϊσκάκης, που αναλαμβάνει στις συζητήσεις αυτές την υπεράσπιση συμφερόντων των στρατιωτικών, τον Μάιο του 1909 (σ. 789) αναφέρθηκε σε κάποιο υπόμνημα υπαξιωματικών και ρώτησε γιατί δεν ανακοινώθηκε το περιεχόμενό του. Είναι η μόνη μνεία που γίνεται στο Κοινοβούλιο για ομάδα που είχε σχέση με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο πριν από τον Αύγουστο του 1909.

48. Παρασκευόπουλου, *έ.α.*, σ. 89-90: «Βλέπων ότι τα γεγονότα έβαινον ταχέως προς μίαν αλλαγήν καταστάσεως προκληθησομένην υπό μόνον των κατωτέρων αξιωματικών, επεζήτησα να τους σταματήσω ολίγον ίνα ενεργήσουν από κοινού και οι ανώτεροι. (...) Εν τοιαύτη περιπτώσει ετρέχονεν τον κίνδυνον άκοντες να γίνωμεν όργανά των». Βλ. επίσης Π. Δαγκλή, *Αναμνήσεις-Έγγραφα-Αλληλογραφία*, τόμ. Α', Αθήνα 1965, σ. 442-443.

επιτροπή του Στρατιωτικού Συνδέσμου⁴⁹. Η επιτροπή αποτελέστηκε αρχικά από 6 «λοχαγούς» και 9 «κατωτέρους», γρήγορα όμως οι «κατώτεροι» αναγνώρισαν την ανάγκη να παραχωρήσουν το προβάδισμα σε αξιωματικούς με περισσότερη επιρροή, και έτσι η διοικούσα επιτροπή ανασχηματίστηκε με 9 μέλη (7 λοχαγούς και 2 υπολοχαγούς) και συνέταξε το οριστικό πρωτόκολλο του Συνδέσμου⁵⁰.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη παραιτήθηκε στις 4 Ιουλίου, και η εντολή δόθηκε στον κυριότερο επικριτή της από την αντιπολίτευση, τον Δ. Ράλλη⁵¹. Παρά την κριτική όμως που είχε ασκήσει εναντίον του ρόλου των πριγκίπων στο στράτευμα, ο Ράλλης προσκολλήθηκε στο θρόνο και έγινε απολογητής του έργου του διαδόχου. Η Γενική Διοίκηση του Στρατού εξάλλου απέταξε δώδεκα από τα πιο δραστήρια μέλη της οργάνωσης και τιμώρησε άλλους με φυλάκιση, αλλά η απόφαση της απόταξης δεν κοινοποιήθηκε γιατί στο μεταξύ εκδηλώθηκε το κίνημα.

Η ηγεσία του κινήματος ανατέθηκε έπειτα από βολιδοσκοπήσεις μερικών ανώτερων αξιωματικών στον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά. Ως αντισυνταγματάρχης στον πόλεμο του 1897, ο Ζορμπάς είχε υποπέσει στη δυσμένεια των ανακτόρων, πράγμα που του κόστισε αρκετά χρόνια βαθμολογικής στασιμότητας. Από το 1898 ως το 1906

49. Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 54-55 (βλ. τους ανταγωνισμούς των δύο ομάδων σ. 57). Μαζαράκη, *έ.α.*, σ. 97. Λεπτομέρειες της συγκέντρωσης βρίσκονται σε ανέκδοτη επιστολή του Αλ. Μαζαράκη προς την οικογένειά του (9.7.09) (βλ. Παράρτημα κεϊμένων). Οι δυσκολίες συντονισμού των δύο ομάδων περιγράφονται στην επιστολή.

50. (Κείμενο πρωτοκόλλου). Βλ. Παγκάλου, *έ.α.*, σ. 61-62.

51. Σύμφωνα με αγγλικές πηγές, η πτώση του Θεοτόκη αποδίδεται στην αντίθεσή του με τη Διεθνή Επιτροπή Οικονομικού Ελέγχου. Η πρώτη του παραίτηση υποβλήθηκε τον Απρίλιο, αλλά την απέσυρε γιατί διευθετήθηκαν προσωρινά οι διαφορές του με τη Διεθνή Επιτροπή. Η τελική παραίτηση έγινε στις 4/17 Ιουλίου 1909. Μήνυμα από τον Elliot στην Αθήνα προς τον Grey στο F.O. (Φόρεϊν Όφφισ). 3 Απριλίου 1909, F.O. 371/678/13292/100. Σχετικά με τις δηλώσεις Ράλλη, βλ. Elliot προς Grey, 20 Ιουλίου 1909, F.O. 371/678/28139/100.

ήταν διοικητής της Σχολής και απέκτησε την εκτίμηση των ευελπίδων που το 1909 επάνδρωναν την ομάδα των «κατωτέρων» του Συνδέσμου. Ως επιθεωρητής Υλικού Πολέμου από το 1906, άσκησε αυστηρή κριτική για τις ελλείψεις και την κατάσταση του υλικού. Οι δύο αυτές ιδιότητές του καθώς και η διάστασή του με το θρόνο τον έκαναν κατάλληλο για τη θέση του αρχηγού του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Μολονότι ο Ζορμπάς διέθετε στρατιωτική μόρφωση, δεν διέθετε ανάλογα ηγετικά προσόντα και αποφασιστικότητα ώστε να χρησιμοποιήσει με επιτυχία την εξουσία που του παραδόθηκε αμαχητί⁵².

Τη νύχτα της 14ης Αυγούστου συγκεντρώθηκαν 250 αξιωματικοί (οι περισσότεροι κατώτεροι) και 1.550 ως 2.000 στρατιώτες στο Γουδί για να διακηρύξουν την αντίθεσή τους προς την κυβέρνηση και να εκθέσουν το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου⁵³. Το πρόγραμμα αυτό, διατυπωμένο σε εξαιρετικά ήπιο τόνο, εξέφραζε γενικές ευχές για τη βελτίωση των ενόπλων δυνάμεων, της διοίκησης, της παιδείας, και την κατάργηση της «απαισίας συναλλαγής», ευχές που ασφαλώς έβρισκαν σύμφωνο το σύνολο του πληθυσμού της χώρας. Απαριθμούσε επίσης με σαφήνεια ποιες ριζοσπαστικές ενέργειες δεν επρόκειτο να επιχειρηθούν από τον Σύνδεσμο: 1) Η κατάργηση της δυναστείας ή η αντικατάσταση του βασιλιά, 2) η εγκαθίδρυση στρατοκρατίας ή η αλλαγή του Συντάγματος, 3) η κατάργηση της κυβέρνησης, 4) η αύξηση ή η απομάκρυνση στελεχών του στρατού ή του ναυτικού⁵⁴. Οι μόνες δύο ουσιαστικές παρακλήσεις του Συνδέσμου ήταν «όπως ο τε Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, απόσχωσι της ενεργού και διοικητικής εν τω στρατώ και ναυτικώ υπηρεσίας, διατηρούντες τους ους κέκτηνται βαθμούς και προαγόμενοι, όταν προς τούτο ευδοκή ο Βασιλεύς»⁵⁵.

52. Χαρακτηρισμός του Ζορμπά από Ασπρέα, *έ.α.*, σ. 114-115.

53. Μαζαράκη, *έ.α.*, σ. 98. Κατά τον Ασπρέα (σ. 111) ο αριθμός των αξιωματικών ήταν 449 και συμμετείχαν 2.546 στρατιώτες. Βλ. επιστολή Αλ. Μαζαράκη προς Κων. Μαζαράκη (21.8.09) με περιγραφή του κινήματος (Παράρτημα κειμένων).

54. Ν. Ζορμπά, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1925, σ. 15-18.

55. *Αυτόθι*, σ. 17.

Και μία φευγαλέα ευχή: «ο πενόμενος Ελληνικός λαός ν' ανακουφισθή εκ των επαχθών φόρων»⁵⁶. Περιέχονται τέλος φράσεις ταπεινοφροσύνης όπως η ακόλουθη: «Κρίνων δ' αυτόν αναρμόδιον όπως εισέλθη εις λεπτομερείας διαφευγούσας την ειδικότητα των έργων του και ας είνε αρμοδία να καθορίση η Κυβέρνησις μετά της Βουλής του έθνους περιορίζεται εις την υποβολήν του κατωτέρου προγράμματος περιέχοντος γενικές και θεμελιώδεις βάσεις της οργανώσεως του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης (...)»⁵⁷. Το προτεινόμενο πρόγραμμα «στρατιωτικής οργανώσεως των κατά ξηράν και θάλασσαν δυνάμεων» δεν διακρίνεται για την τόλμη του, και καινοτομεί μόνο στα άρθρα: «6) Κατάργησις του Σώματος των Γενικών Επιτελών (...) 7) Πρόσκλησις ξένου στρατηγού μετ' επιτελείου εκ ξένων αξιωματικών προς οργάνωσιν της Επιτελικής Υπηρεσίας του στρατεύματος (...)»⁵⁸ 9) Κατάργησις της Γενικής Διοικήσεως του Στρατού και ίδρυσις ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου αποτελουμένου από τους διοικητάς των Μεραρχιών και του Αρχηγού της Επιτελικής υπηρεσίας (...) Και τέλος 11) Κατάργησις του νόμου ΑΥΛΗ' της 28 Μαΐου 1887 ως περιττού, διότι οι επιθυμούντες εν τω μέλλοντι να καταταχθώσιν εν τω Στρατώ ή εν τω Ναυτικώ Βασιλόπαιδες, δύνανται ν' αποκτώσι το δικαίωμα τούτο και να προβιβάζωνται εις τους διαφόρους βαθμούς του Αξιωματικού, συμμορφούμενοι προς τους ισχύοντας σχετικούς εν γένει Νόμους εν τω Στρατώ και τω Ναυτικώ. Οι μέχρι τούδε κατά τον άνω Νόμον κεκτημένοι τους βαθμούς του Αξιωματικού Βασιλόπαιδες θα απόσχωσι της εκτελέσεως πάσης ενεργού υπηρεσίας εν τω Στρατώ και τω Ναυτικώ διατηρούντες τους βαθμούς ους κέκτηνται και προαγόμενοι, οπότεν προς τούτο ευδοκή ο Βασιλεύς»⁵⁹.

56. *Αυτόθι*.

57. *Αυτόθι*, σ. 18. Τα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών αναλάμβαναν συνήθως αξιωματικοί, και έτσι η παράκληση του Συνδέσμου ήταν μάλλον περιττή.

58. *Αυτόθι*, σ. 20.

59. *Αυτόθι*, σ. 21. Για τη σωστότερη εκτίμηση του υπομνήματος, βλ. Σκληροπούλου, *έ.α.*, σ. 295-297: «Εδώ όμως φάνηκε όλη η αμάθεια, η αορισιτία, το αψυχο-

Η πορεία της απροσδόκητης επιτυχίας του κινήματος (που ξάφνιασε και τους ίδιους τους πρωτεργάτες του) από τον Αύγουστο του 1909 ως τον Ιανουάριο του 1910 ήταν η πορεία μιας επιτυχίας χωρίς υποδομή και κατεύθυνση και με στόχους πιο περιορισμένους από τις προσδοκίες και την αναστάτωση που προκάλεσε. Το γεγονός μάλιστα ότι μια τόσο υποτονική ενέργεια όπως εκείνη του Γουδί συνάντησε ελάχιστη κυβερνητική αντίσταση και ότι στη συνέχεια οι αξιωματικοί του Συνδέσμου προκάλεσαν την αντικατάσταση του Ράλλη από τον Μαυρομιχάλη και την εσπευσμένη επισημείωση 169 νομοσχεδίων σε διάστημα μικρότερο από τρεις μήνες⁶⁰ είναι απόδειξη της αδυναμίας του Κοινοβουλίου να βρει υπερασπιστές⁶¹.

Όταν έγινε φανερό ότι ο Σύνδεσμος είχε επικρατήσει, άρχισε να λειτουργεί η διαδικασία της αναγνώρισης και του προσεταιρισμού του νέου ισχυρού. Οι πρίγκιπες εγκατέλειψαν τις διοικήσεις τους, ο στρατηγός Σμολένσκυ (ήρωας του 1897) ανέλαβε από τον Κωνσταντίνο προσωρινά την αρχιστρατηγία, οι επαρχιακές φρουρές, και επίσης αξιωματικοί πιστοί στο θρόνο, όπως ο στρατηγός Σαπουντζάκης⁶², έσπευσαν να δηλώσουν υποταγή. Στις 14 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε παλλαϊκή συγκέντρωση στην Αθήνα και τον Πειραιά με συμμετοχή επαγγελματιών συντεχνιών, συλλόγων,

λόγητο και η ανεπάρκεια και του “Στρατιωτικού Συνδέσμου” και του λαού για να καθορίσει τις αιτίες και τις ανάγκες του κινήματος. Δεν ήξεραν κυριολεκτικά γιατί σηκώθηκαν (...). Τον αληθινό όμως εχθρό δεν τον διέκριναν», σ. 295.

60. Βλ. Papacosma, *έ.α.*, σ. 131, 143, 162, *Χρόνος*, 5 Ιανουαρίου 1910. Τα νομοσχέδια περιλάμβαναν την αναμόρφωση του νόμου του 1887 που ρύθμιζε την υπηρεσία και προαγωγή των αξιωματικών, την κατάργηση του Γενικού Επιτελείου όπως οργανώθηκε το 1904 καθώς και της αρχιστρατηγίας του διαδόχου και των διοικήσεων των πριγκίπων. Αποφασίστηκε η αγορά στρατιωτικού υλικού και η πρόσκληση ξένων εκπαιδευτών.

61. Βλ. ανάλυση του ρόλου των κοινωνικών ομάδων στο κίνημα. Δερτιλή, *έ.α.*, σ. 129-137.

62. Ο Σαπουντζάκης κατάφερε με την ευελιξία του να διατηρήσει τη θέση του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου, ενώ άλλοι πελάτες του θρόνου μετατέθηκαν σε ασήμαντες θέσεις στην επαρχία ή αποστρατεύτηκαν.

φοιτητών, εμπόρων και πλήθους λαού, σε ένδειξη συμπαράστασης στους σκοπούς του Συνδέσμου⁶³.

Οι περιορισμένοι στόχοι του κινήματος ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να υπάρξουν μέσα στο κλίμα της ιδεολογικής συναίνεσης που επικρατούσε, με ελάχιστες εξαιρέσεις, στα ελληνικά πράγματα⁶⁴. Το ποιος θα εκφράσει σωστότερα και θα πραγματοποιήσει καλύτερα γενικά αποδεκτές αξίες ήταν συνήθως το αντικείμενο της πολιτικής διαμάχης. Η διχογνωμία μέσα στον ίδιο τον Σύνδεσμο ανάμεσα στους «κατωτέρους» και τους «λοχαγούς», στους αξιωματικούς του πεζικού και σε εκείνους του πυροβολικού, του ναυτικού και του στρατού εκφράζει και αντιθέσεις στην επιλογή των μέσων, αντιθέσεις που είχαν σχέση με τη λιγότερο ή περισσότερο πλεονεκτική επαγγελματικά θέση των διαφόρων μερίδων. Ο σχετικός ριζοσπαστισμός των «κατωτέρων» δεν είχε κοινωνικό περιεχόμενο αλλά καθοριζόταν από την προθυμία τους να χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο –ακόμη και μιαν απροκάλυπτη δικτατορία– για να προωθήσουν τους σκοπούς τους⁶⁵. Έτσι, ενώ στην πρώτη φάση επιβάλλονται οι συντηρητικότεροι «λοχαγοί», η αδυναμία του Συνδέσμου να ξεπεράσει τα προβλήματα χρηματοδότησης των στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων χωρίς να επιβληθούν νέοι φόροι αύξησε τις φιλοδικτατορικές τάσεις και την επιρροή των κατωτέρων⁶⁶. Μολονότι ο Σύνδεσμος κατέστει-

63. *Χρόνος*, 15 Σεπτεμβρίου 1909. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της εφημερίδας, που απηχούσε τις θέσεις του Συνδέσμου, βρέθηκαν 60 με 110 χιλιάδες άτομα στη συγκέντρωση αυτή.

64. Βλ. Σκληρού, *έ.α.*, σ. 292: «(...) μια ιδιότυπη σύσταση της κοινωνίας μας χωρίς κοινωνικές τάξεις, λ.χ. χωρίς κοινωνική διοργάνωση, χωρίς αγώνες και άμιλλα μεταξύ αυτών που θα μπορούσε να δημιουργήσει πραγματική αντιπολίτευση και εξέλεξη, καινούριες ιδέες και νέες δημιουργικές δυνάμεις».

65. Η ιδιαίτερα εχθρική στάση των «κατωτέρων» έναντι της δυναστείας είχε άμεση σχέση με τη μονοπώληση των σημαντικών στρατιωτικών θέσεων από τους πελάτες του θρόνου. Οι αξιωματικοί αυτοί, όπως και όλοι οι στρατιωτικοί, ήταν φορείς της ιδεολογίας του αυλωτισμού αλλά και μέτοχοι των μεθόδων του συστήματος της πελατείας-προστασίας.

66. Βλ. Παπακόσμος, *έ.α.*, σ. 146, 150, 156-160, 168.

λε το ναυτικό κίνημα του Κων. Τυπάλδου (ενός από τα πιο ριζοσπαστικά μέλη του Σ.Σ.), δεν είχε εντούτοις καταφέρει να ελέγξει μέσα στον στρατό τους θιασώτες εκείνου του κινήματος και των δυναμικών μέσων γενικότερα⁶⁷. Εκτός από την έλλειψη προσανατολισμού, ο φατριασμός περιόρισε επίσης τη δυνατότητα των αξιωματικών να κατευθύνουν τις πολιτικές αποφάσεις.

Έχουν δοθεί πολλές ερμηνείες για το χαρακτήρα του κινήματος του 1909 (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και συγκυριακές), η περισσότερη όμως διαδεδομένη είναι η άποψη που το χαρακτηρίζει αστική επανάσταση. Μολονότι το περιεχόμενο της «αστικής τάξης» της περιόδου δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια, αν υποθέσουμε ότι η τάξη αυτή χρειάστηκε τη βοήθεια του στρατού για να επιβληθεί, εναντίον ποιας καθεστηκίας τάξης κινήθηκε; Οι λεγόμενοι «παλαιοκομματικοί» της Βουλής, που έγιναν ο στόχος των κινηματιών, ήταν άραγε μέλη κάποιας αριστοκρατίας γαιοκτημόνων και όχι στοιχεία της ίδιας αστικής ή μεγαλοαστικής τάξης που καθόριζε τον κοινωνικό και ιδεολογικό ρυθμό της Ελλάδας, τουλάχιστον από την εποχή του Χαρ. Τρικούπη; Για να διευκρινισθούν τα σημεία αυτά, απαιτούνται στοιχεία που οι υποστηρικτές της θεωρίας της αστικής επανάστασης δεν έχουν προσφέρει: 1) η παρουσίαση δύο αντιμέτωπων τάξεων – της «καθεστηκίας» και αυτής που σφετερίζεται την πολιτική εξουσία· 2) η αναδίφηση στα κείμενα του Συνδέσμου για να υποδειχθούν τα σημεία εκείνα που δηλώνουν τις προθέσεις του κινήματος να πραγματοποιήσει κάποιον αστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας ή να επιβάλει αγροτικές μεταρρυθμίσεις⁶⁸.

Αναμφίβολα, η στρατιωτική ενέργεια ήταν αποτέλεσμα μιας γενικότερης μείωσης του κύρους των συνταγματικών θεσμών.

67. Βλ. κείμενο και σχέδια κειμένου του Σπ. Σπυρομίλιου με τίτλο «Ανάγκη ευλκρίνειας». Αρχείο Σπ. Σπυρομίλιου. Φάκ. «Μακεδονικός Αγών», Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία.

68. Σχολιασμός και αποτίμηση των θεωριών σχετικά με το Γουδί επιχειρείται με επιτυχία από τον Γ. Δερτιλή (έ.α., σ. 115-121). Ο ίδιος συγγραφέας τοποθετεί το γεγονός μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο.

Η πορεία όμως των στρατιωτικών προς τη συνειδητοποίηση της δύναμής τους ανακόπηκε από την άνοδο του Ελ. Βενιζέλου στην εξουσία. Όταν ο Σύνδεσμος τον κάλεσε ως πολιτικό του σύμβουλο, εκείνος πρότεινε αμέσως στους αξιωματικούς να αναζητήσουν συμμάχους στο χώρο της πολιτικής. Σταδιακά ο Βενιζέλος ανέλαβε την αποκλειστική διαχείριση της μεταβίβασης της εξουσίας στους πολιτικούς, την επαναφορά των στρατιωτικών στους στρατώνες, την αποκατάσταση του πληγωμένου κοινοβουλευτισμού και τη στήριξη του γοήτρου του ανώτατου άρχοντα. Η προετοιμασία για τη διεκδίκηση και διανομή των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (που πραγματοποιήθηκε με τους Βαλκανικούς πολέμους) ήταν ίσως το κύριο μέλημα του Βενιζέλου όταν αποκαθιστούσε τους πρίγκιπες στο στράτευμα και τον Κωνσταντίνο στη θέση του αρχιστρατήγου⁶⁹. Ίσως ακόμη υπολόγιζε στη μελλοντική πολιτική εύνοια ενός ευγνώμονα βασιλιά.

Ανεξάρτητα όμως από τις σκοπιμότητες που υπαγόρευαν τις αποφάσεις αυτές, ο Κρητικός ηγέτης αφενός κατάργησε τα νομοθετικά μέτρα του Συνδέσμου που περιόριζαν την επιρροή του θρόνου και αφετέρου ενίσχυσε την εξουσία του ανώτατου άρχοντα με ένα νέο στοιχείο: «το δικαίωμα του βασιλέως να κρίνη την πολιτικήν των εκάστοτε κυβερνήσεων...»⁷⁰. Έτσι το φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό σύστημα που πρόσβευε ο Βενιζέλος αποτελεί στις σχέσεις Κοινοβουλίου και ανώτατου άρχοντα οπισθοδρόμηση έναντι του αντίστοιχου του Χαρ. Τρικούπη.

Από τις απαιτήσεις του Συνδέσμου, εκείνη την οποία ο Βενιζέλος ασφαλώς δεν αγνόησε ήταν η αναφερόμενη στη στρατιωτική προπαρασκευή. Εκπρόσωπος του ελληνικού αλυτρωτισμού, ο

69. Η αποκατάσταση των πριγκίπων προκάλεσε κάποιες αντιδράσεις στρατιωτικών τις οποίες ο Βενιζέλος πάταξε με αυστηρότητα. Βλ. D. Dakin, *The Unification of Greece, 1770-1923*. Λονδίνο 1972, σ. 188-189.

70. Γ. Δαφνή, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Αθήνα 1961, σ. 112. Βλ. επίσης σημ. σ. 128-129.

Κρητικός ηγέτης είχε προβλέψει την επικείμενη αναμέτρηση των βαλκανικών κρατών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην κυβέρνησή του, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1910, ανέλαβε και τα δύο πολεμικά υπουργεία για να εφαρμόσει ο ίδιος το πρόγραμμα του εξοπλισμού. Τον Οκτώβριο του 1912 κινητοποιήθηκε στρατός από 148.136 άντρες. Με την επιστροφή των αποδήμων για κατάταξη και την επιστράτευση νέων κλάσεων η δύναμη του στρατού ξεπέρασε, το 1913, τις 200.000⁷¹.

Πραγματοποίηση επίσης επιθυμίας του Συνδέσμου αποτέλεσε η πρόσκληση γαλλικής στρατιωτικής αποστολής υπό τον στρατηγό Εϋντού, που έφτασε στην Ελλάδα τον Ιούνιο του 1911. Ο Εϋντού απέστειλε Έλληνες αξιωματικούς στη Γαλλία για ανώτερες σπουδές και δημιούργησε Σχολή Επιτελών καθώς και ειδικές στρατιωτικές σχολές για εξειδίκευση.

Τον Φεβρουάριο του 1912 το σχέδιό του για την αναδιοργάνωση του στρατού εγκρίθηκε από τη Βουλή. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η Ελλάδα χωρίστηκε σε τέσσερις στρατιωτικές περιοχές, οι οποίες σε καιρό ειρήνης προσέφεραν από μία μεραρχία και σε καιρό πολέμου από δύο. Αυξήθηκε επίσης η πρόβλεψη για έφεδρους αξιωματικούς και ανθυπασπιστές.

Ο Κωνσταντίνος, που διατηρούσε την πικρία του εναντίον των γαλλοφίλων –σε μεγάλο ποσοστό– αξιωματικών του Συνδέσμου, άσκησε ιδιαίτερα αυστηρή κριτική στα έργα του Εϋντού⁷². Μολο-

71. Ο στρατός ήταν εφοδιασμένος με 115.000 όπλα Μάνλιερ με 90.000.000 φυσίγγια, 112.000 όπλα Γκρα με 20.000.000 φυσίγγια, 144 πεδινά πυροβόλα ταχείας βολής με 136.000 βλήματα και 36 ορεινά πυροβόλα με 35.000 βλήματα. Οι απόδημοι της Αμερικής, της Αιγύπτου και της Αυστραλίας που επέστρεψαν εθελοντικά για να υπηρετήσουν αποτέλεσαν το 1/3 περίπου των ελληνικών δυνάμεων (60-80.000 άνδρες). Βλ. «The Success of the Greek Army in the Recent Balkan Wars», στο *The Army Review*, Λονδίνο, Ιανουάριος 1914, σ. 48-52.

72. Την εχθρότητα του διαδόχου εναντίον της γαλλικής αποστολής συμμερίζονταν απόλυτα και οι Μεταξάς και Δούσμανης. Ο τελευταίος είχε αποφύγει αρκετές φορές να συναντήσει τον Εϋντού παρά τις προσπάθειες του Γάλλου

νότι τα στρατιωτικά γυμνάσια του Μαΐου-Ιουνίου 1912, στα οποία έλαβαν μέρος 18.000 άνδρες υπό γαλλική καθοδήγηση, έπεισαν τους ξένους παρατηρητές για τη βελτίωση του ελληνικού στρατού, ο διάδοχος έκανε σχόλια που έθιγαν άμεσα τους ξένους εκπαιδευτές. Μόνο έπειτα από επέμβαση του Βενιζέλου και ανααιρετική δήλωση του Κωνσταντίνου ο Εϋντού δέχθηκε να παραμείνει στην Ελλάδα⁷³. Η αντίθεση του διαδόχου στην πρόσκληση γαλλικής αποστολής οφειλόταν στο γεγονός ότι, από το 1908, ο βασιλιάς Γεώργιος και ο τότε πρωθυπουργός Θεοτόκης είχαν ανεπίσημα συμφωνήσει με τον κάιζερ της Γερμανίας ότι η Ελλάδα θα καλούσε Γερμανούς εκπαιδευτές. Ο Ζορμπάς όμως, ως υπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Σ. Δραγούμη, ήρθε σε επαφή με τους Γάλλους και ο Βενιζέλος ολοκλήρωσε τις συνεννοήσεις⁷⁴.

Η βρετανική ναυτική αποστολή υπό το ναύαρχο Τόφνελ έφτασε στην Ελλάδα τον Μάιο του 1911⁷⁵. Ο Τόφνελ, που ανέλαβε την αρχηγία του στόλου, έστειλε αξιωματικούς στην Αγγλία, ίδρυσε σχολές για διάφορες ειδικότητες και βελτίωσε τα συστήματα εκπαίδευσης της Σχολής Δοκίμων. Το καλοκαίρι του 1912 ο στόλος ενισχύθηκε με ένα υποβρύχιο, 6 αντιτορπιλικά και 4 εξοπλισμένα πλοία γραμμής. Έγιναν επίσης παραγγελίες ενός θωρηκτού, 2 αντιτορπιλικών και 6 τορπιλοβόλων. Τον Νοέμβριο του 1912 ο ελληνικός στόλος αποτελούνταν από ένα βαρύ καταδρομικό, 3 θωρακισμένα μεγάλα πλοία, 14 αντιτορπιλικά, 4 τορπιλοβόλους, 8 κανονιοφόρους, 4 εξο-

στρατηγού. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Γ', Αθήνα 1961, σ. 132-137.

73. Dakin, *έ.α.*, σ. 188-189.

74. D. Portolos, *Greek Foreign Policy from September 1916 to October 1918*, διδακτορική διατριβή στο Birkbeck College, Λονδίνο 1974, σ. 9.

75. Στο ενεργητικό του Στρατιωτικού Συνδέσμου ανήκει η πρωτοβουλία για την παραγγελία ενός καταδρομικού που ναυπηγήθηκε στην Ιταλία. Το σκάφος παραδόθηκε το 1911 και έλαβε το όνομα του ευεργέτη Αβέρωφ που χορήγησε σημαντικό μέρος της αξίας του. Ο ρόλος του «Αβέρωφ» στους Βαλκανικούς πολέμους ήταν αποφασιστικός. Ο Σύνδεσμος παράγγειλε επίσης δύο αντιτορπιλικά ανοικτής θαλάσσης.

πλισμένα πλοία γραμμής και ένα υποβρύχιο. Ο ελληνικός στόλος ήταν το κύριο διαπραγματευτικό επιχείρημα του Βενιζέλου προκειμένου να γίνει η Ελλάδα δεκτή στον βαλκανικό συνασπισμό εναντίον της Τουρκίας, και έπαιξε αποφασιστικό ρόλο κατά τον πρώτο Βαλκανικό πόλεμο.

Η ανάμειξη των αξιωματικών στην πολιτική, από την άνοιξη του 1910 ως τον μεγάλο διχασμό, σταμάτησε προσωρινά. Η δυναμική παρουσία του Βενιζέλου, οι πολεμικές φροντίδες και, τέλος, οι αθρόες προαγωγές ως συνέπεια των πολέμων δεν άφηναν περιθώριο για συνωμοτικές ενέργειες. Οι λόγοι που προκάλεσαν την επέμβαση του 1909 έλειψαν την περίοδο αυτή.